

УДК 82.09

О. О. Костенко

**Категорія художнього психологізму:
проблеми вивчення**

У статті розкрито засади диференційованого підходу до осмислення проблеми еволюції художнього психологізму й сутнісного наповнення поняття. У зв'язку з цим співвіднесено низку суміжних категорій: суб'єкт – суб'єктивність – суб'єктивізм; психічне – суб'єктивне; психологічність – художній психологізм – психологічний аналіз тощо. Розкрито внесок радянських літературознавців у розробку концептуальної бази означеної проблеми.

Ключові слова: художній психологізм, феномен суб'єктивного, "каузальний" та "суб'єктивний" психологізм, психологічний аналіз.

В статье раскрыты принципы дифференцированного подхода к осмыслению проблемы эволюции художественного психологизма и содержательной наполненности понятия. В связи с этим соотнесено ряд смежных категорий: субъект – субъективность – субъективизм; психическое – субъективное; психологичность – художественный психологизм – психологический анализ и т. п. Раскрыт вклад советских литературоведов в разработку концептуальной базы указанной проблемы.

Ключевые слова: художественный психологизм, феномен субъективного, "каузальный" и "субъективный" психологизм, психологический анализ.

The article describes the principles of a differentiated approach to understanding the problem of the evolution of artistic psychologism and the essential content of the concept. In connection with this, a number of related categories are correlated: subject – subjectivity – subjectivism; mental – subjective; psychologicality – artistic psychologism – psychological analysis, etc. The contribution of Soviet literary scholars to the development of the conceptual framework of the identified problem is revealed.

Key words: artistic psychologism, subjective phenomenon, "causal" and "subjective" psychologism, psychological analysis.

Література як вид мистецтва людиноцентрична у своїй основі: в різні епохи прямо чи опосередковано людина була предметом естетичного зображення, невід'ємною "складовою" художнього світу письменника. Як стверджує Д. Лихачов, "людина завжди становить центральний об'єкт літературної творчості. У співвідношенні із зображенням людини перебуває й усе інше: не тільки змалювання

соціальної дійсності, побуту, а й природи, історичної змінності світу тощо. У щільному контакті з тим, як зображується людина, знаходяться й усі художні засоби, використані письменником" [1, с. 3]. Тому спрямований на відображення внутрішнього світу героя *психологізм* вважається іманентною властивістю художньої творчості (О. Ієзуїтов, М. Кодак, В. Компанієць, В. Фащенко та ін.).

У процесі суспільно-історичного розвитку спостерігається поступове збагачення уявлень про людину, складність душевного життя, її психічної організації, що знаходить вияв у літературі: посилюється фокус зображення "глибинного" світу героя, удосконалюється техніка психологічного аналізу. В цілому еволюція художнього психологізму відображає рух від "описових форм", "видимого та простого" психологічного аналізу до "таємничо-невидимого й складного" [2, с. 50, 56], для якого характерні поняття "діалектики душі", "поліфонізму", "потоків свідомості" тощо.

Вершиною розвитку тривалий час вважався реалістичний, в основі аналітико-синтетичний (Л. Гінзбург, М. Кодак), психологізм др. пол. XIX ст. На думку радянських літературознавців, у цей період прийоми психологічного аналізу вже "склалися в систему" [3, с. 11], а спрямованість на проникнення у складний внутрішній світ героя стала "свідомою і визначальною" естетичною настановою цілого покоління митців [4]. Натомість заперечувалися чи применшувалися здобутки письменників модерністського спрямування: наголошувалося на процесах деперсоналізації й дегуманізації; в цілому "ліберально-буржуазний" психологізм позиціонувався як "асоціальний" [5, с. 140], "хворобливий" [6, с. 31], "порочний" [3, с. 23], примітивно-спрощений [7, с. 133] і т. ін. Питання ролі суб'єктивного начала, що, на думку сучасних дослідників, визначальне для осмислення "некласичного" психологізму, трактувалося досить вузько, прирівнювалося до "суб'єктивізму" [4, с. 45], [2, с. 18, 54]. "Суб'єктивізм" є викривленою формою суб'єктивності й означає, "з одного боку, що індивідуальний суб'єкт сам себе обирає, з іншого боку – що людина не може вийти за межі людської суб'єктивності" [8, с. 324]. Натомість феномен суб'єктивності як буття-себе-у-світі не мислиться поза зв'язком із реальністю, з Іншим, завдяки якому Я "віднаходить свою сутність" [9, с. 53].

Загалом радянські вчені закидали модерністам відмову від психологізму. Базоване на марксистсько-ленінській ідеології радянське літературознавство засвоїло та трансформувало концепцію психологізму як "причинного детермінізму", про що свідчить поява таких

літературознавчих понять, як: "характер у розвитку", "мотивація поведінки героя", "історична та соціальна детермінованість особи", "діалектика душі" та ін., – актуалізованих у рамках критичного та соціалістичного реалізму. Одне з базових завдань тогочасної науки – встановлення причинно-наслідкових зв'язків процесів та явищ об'єктивної дійсності – обертало психологізм на предмет як художнього, так і наукового аналізу. Для літературознавця це означало "принципову пояснюваність людини, можливість об'єктивного аналізу її психіки" [10, с. 9].

Показовою в цьому контексті є праця В. Крутоуса "О художественном детерминизме (Эстетический анализ понятия "мотивировка" и принципа мотивированности в искусстве)" (1981), присвячена проблемі художнього мотивування. Обравши за основу потрактування ідею філософського детермінізму про "всезагальний закономірний зв'язок й обумовленість явищ", науковець означив мотивування як поняття "художньої причинності", що виявляє себе на змістовому (предметно-подієве, психологічне мотивування) й формальному (композиційне мотивування) рівнях. Предметом особливої уваги дослідника став такий тип художнього детермінізму, як психологічне, або "характерологічне" мотивування, що "відображає переважний та поглиблений інтерес художнього пізнання до внутрішнього світу людини, до мотивів її вчинків". У цій площині аналізу "центральною" постала "проблема характеру", в якій, переконаний автор, "потенційно закладено ідею детермінації ... обставинами" [11, с. 27–28].

Отож "зникання характеру" в художніх творах письменників-модерністів розцінювалося як "згортання" художнього психологізму. Сучасні ж літературознавці наголошують на якісному оновленні художнього зображення в ХХ ст.: спираючись на концепцію антидетермінізму [10, с. 11], вони вказують на негацію "аналітичного, каузального, пояснюючого" [12, с. 11], в основі реалістичного, типу психологізму й протиставлення йому нової, неklasичної версії – психологізму "синкретичного", "синтетичного", "символіко-міфологічного" (Ю. Аكوпова, Е. Асмолова, О. Золотухіна, О. Колобаєва, Т. Маркова, Р. Ханінова й ін.). Сутність останнього прямо чи опосередковано розкривається у зверненні до феномену суб'єктивного (В. Агеєва, Ю. Аكوпова, О. Аржанов, А. Горбань, О. Золотухіна, Л. Колобаєва, Т. Муввафак, О. Ткачук, Р. Ходель та ін.). На переконання Ю. Аكوпової, термін психологізм у модерністській прозі набуває нового значення й використовується на позначення "способів зображення суб'єктивного життя героя" [10, с. 9], де суб'єктивне постає у світлі феноменологічному й антидетерміністському [10, с. 11].

Проблема дослідження сфери суб'єктивності не є новою: історія філософської думки демонструє активне зацікавлення нею починаючи з XVII століття, утім витoki осмислення поняття сягають античних часів.

Актуалізація суб'єктивного є присутньою не лише для літератури модернізму, а й для тих періодів культурно-історичного розвитку, концептуальним підґрунтям яких постала ідея пріоритетності людського "Я", самоцінності особистості, її індивідуальної неповторності, що спричиняло зміну установки письменника з описовості на виражальність, заглиблення у сферу душевно-духовного. Утім варто зауважити, що в різний час погляд на природу суб'єктивного зазнавав змін відповідно до визначальних ідейно-філософських засад епохи, суспільних уявлень про буття, сутність людської свідомості. Так об'єктивно-ідеалістичне підґрунтя романтизму переводило суб'єктивне у сферу душевно-духовних сутностей, що відобразило рух від індивідуально-душевного до всезагально-духовного [13, с. 51, 52]. Людина "в романтичному світосприйнятті була не лише самостійним індивідом, але й членом світової єдності, в якій діють сили "живого космосу", пульсують його ритми" [13, с. 235]. Незважаючи на генетичну та типологічну спорідненість романтизму й раннього модернізму (свідченням цього є зведення їх до єдиного, романтичного типу творчості), варто вказати на те, що "вони мають різні якості й тенденції, відмінні суспільні й естетичні функції" [14, с. 246]. Так, різнофункціональною постає естетика божевілля, яке в культурі XX ст. розглядається в контексті психоаналізу, пов'язується зі сферою підсвідомого. Натомість у романтичній традиції слугує метафорою "духовної свободи і творчої самореалізації", що відкриває шлях до "потойбічних трансцендентних сутностей", вічних істин, постає "формою заперечення" існуючого "суспільного устрою" [15, с. 6–7]. Завдяки зверненню до феномену божевілля, стверджує Г. Селезньова, відбувається "подолання приватного на користь загального, яке мислиться романтиками ідеальним, але не має відношення до реальності. Божевілля, відкидаючи суб'єктивні прагнення окремої особистості, ігноруючи їх, звертається до архетипних одиниць й оперує ними, здійснюючи таким чином процес пізнання загальних закономірностей суцього" [15, с. 7].

Відмінність концептуальної бази суб'єктивного в різні епохи пояснюється зміною в потрактуванні категорії свідомості – від метафізичного уявлення про неї як ідеальне, позачасове та понадпросторове начало до онтологічного осмислення – як зрощеної з

конкретним буттям "живої" свідомості; від ототожнення з абстрактними мисленнєвими структурами, із самосвідомістю до широкого розуміння – як "переживаючої" себе-у-світі унікальної сутності.

На думку сучасних філософів, для XVII–XIX ст. характерне класичне гносеологічне уявлення про суб'єктивність, що базувалося на початковій опозиційності суб'єкта та об'єкта пізнання, натомість у XX ст. визначальним стає феноменологічний та онтологічний підхід, за яким відбувається долання вищезгаданої антиномії [16]. В літературі це відобразилося у специфіці конфлікту, характері взаємозв'язків героя та світу. Загубленість маленької істоти-піщинки в хаотично невгамовному й невпорядкованому всесвіті, що грає людською долею, – втілена в трагічній подвоєності барокового героя. Чинником внутрішньої суперечливості романтичного персонажа постає його непримиренність із дійсністю, яка не відповідає естетичному ідеалові. У літературі модернізму метаморфози, що відбуваються в навколишньому світі, віддзеркалюють / втілюють складне психічне буття суб'єкта, внутрішній конфлікт набуває самодостатнього значення.

У некласичній філософії сфера людської суб'єктивності визначається як цілісне охоплення-переживання "мною" "наявного" буття. У такому формулюванні, на думку Є. Іванова, криється відмінність "суб'єктивного" від "психічного" – суміжних категорій, якими позначають "індивідуальний внутрішній світ суб'єкта" [17]: суб'єктивність завжди передбачає внутрішнє осягнення, погляд зсередини, пропускання крізь себе, натомість психічне можна розглядати як "механізм" зовнішньо явленого, наприклад, поведінки. Подібний принцип М. Липін покладає в основу розрізнення "суб'єктивного" й "суб'єктного". Посилаючись на Г. Батищева, український філософ визначає останнє як таке, що "саме по собі цілковито належить об'єктивному безпосередньо", тоді як суб'єктивне "поглинає" в себе об'єктивне, "його відтворює всередині себе або відображає" й "переломлює" крізь себе [9, с. 56–57]. "Суб'єкт" є носієм суб'єктивності, виступає "джерелом власної активності" (В. Лимонченко) [18, с. 162].

Зважаючи на багатогранність вираження людської суб'єктивності, неосяжність та невловимість її всебічного оприявлення [16, с. 5], сьогодні дослідники торкаються переважно окремих аспектів проблеми, розглядаючи суб'єктивність у системі модальностей, як: саморефлексію свідомості, яка уявляє (В. Петрушенко) [18, с. 90]; смисловий простір буття людини (Г. Лобастов) [18, с. 23–49]; активне, креативне, вільне начало людської індивідуальності (М. Липін) [9, с. 53]; буденну свідомість (О. Піркова) [18, с. 80]; специфічне буття свідомості

(С. Комаров) [16, с. 5]; спосіб свого буття, безпосереднє самобуття, або присутність (Т. Суходуб) [18, с. 90]; (Г. Аляев) [18, с. 237]; екзистенціальні стани та ситуації граничного (переживання самотності, радості, любові, турботи, абсурдності, а також відчаю, туги, страху, жаху тощо) (С. Симоненко) [18, с. 133]; (В. Клочков) [18, с. 138]; усвідомлення власної нецілісності, розколотості (Т. Суходуб) [18, с. 90]; феномен міжсуб'єктивної взаємодії / комунікації (М. Липін) [9, с. 53–58], (Т. Мільчарек) [19]; тілесність (В. Косяк) [20, с. 13] і т. д.

О. Аржанов стверджує, що "домінанти у визначенні суб'єктивності можуть диктуватися методологією дослідження" [21, с. 8]. Суб'єктивність як естетична категорія співвідносна з художнім психологізмом, бачиться "явищем неподільним, цілісним (звідси увага до "синтетичних" форм психологічного зображення), тому варто говорити не стільки про окреслення її структури, як про втілення в різних естетичних категоріях, переконаний дослідник [21, с. 55]. На відміну від "каузального" психологізму др. пол. ХІХ ст., зорієнтованого на встановлення причино-наслідкових зв'язків у формуванні характеру, для "суб'єктивного" психологізму ХХ ст. важливе цілісне охоплення внутрішнього буття героя, його безпосередня дорефлексивна даність, тобто цікавить уже "не мотиваційний механізм страждання чи щастя, а саме страждання чи щастя індивіда" [21, с. 54].

Література модернізму демонструє прагнення увиразнити й передати неповторність, унікальність бачення світу героєм, презентує творення інакшої, суб'єктивної, реальності. Концептуальною основою для формування нового психологізму стає актуалізація поняття "феноменологічної картини світу" (Ю. Аكوпова, С. Ди, Т. Маркова та ін.).

У цілому "некласичний" психологізм доби модернізму дослідники розглядають у феноменологічно-онтологічному ключі, апелюючи до нових форм та засобів психологічного аналізу, таких як: "потік свідомості" (О. Золотухіна, М. Моклиця, О. Сурова), суб'єктивно маркована річ (Е. Зайцева, О. Сурова), точка зору / фокалізація (С. Васина, О. Золотухіна, Л. Мацевко-Бекерська, О. Ткачук, Г. Суботіна), суб'єктивний/психологічний часопростір / хронотоп (О. Аржанов, А. Ковальчук, Л. Колобаєва, В. Сахарова, К. Стеценко, Г. Суботіна, Р. Ханінова), символіко-метафоричний, символіко-міфологічний образ / світ (Е. Асмолова, О. Золотухіна, Л. Колобаєва, О. Сурова, Р. Ханінова, С. Юр'єва) та ін.

Повертаючись до осмислення проблеми психологізму в радянський період, слід урахувати окремі моменти. Незважаючи на ідеоло-

гічні перепони, літературознавці здійснили в цій сфері низку важливих відкриттів, якими й нині послуговуються дослідники. Предметом аналізу "старшого" покоління науковців стало вивчення еволюції психологізму (як поступального руху до вершинної точки), а також визначення базових категоріальних одиниць, що актуальне й сьогодні. Систематизувавши матеріали досліджень із проблеми термінологічної диференціації основних понять, варто виокремити наступні: психологічність, художній психологізм, психологічний аналіз.

Загалом поняття "психологічність" уживається переважно у значенні "родової прикмети мистецтва слова, його іманентної властивості виражати психіку людини" [6, с. 7]. Натомість "психологізм" трактується в контексті ідеологічно й історично окресленому – як "декларована "рухомою естетикою" або науково реставрована з творчої практики (автора, школи, напряму) система соціально-психологічних поглядів на людину у світлі естетичних сподівань даного часу" [6, с. 7]. У вузькому значенні означена дефініція виражає змістовий аспект психологічності, зокрема вказує на "предмет і властивість художнього відображення" [2, с. 5]. Категорія "психологічного аналізу" виражає формальний аспект поняття психологічність, розглядається як своєрідний спосіб "естетичного моделювання" "внутрішньої людини" (Л. Гінзбург), що виявляється в застосуванні митцем відповідної "системи засобів" [2, с. 5], тобто є "принципом організації елементів художньої форми, за якого зображальні засоби спрямовані ... на розкриття душевного життя людини ..." [22, с. 31]. Більшість дослідників указує на дві основні форми психологічного аналізу, що визначають конкретні художні прийоми, – внутрішня, невидима, і зовнішня, видима (І. Денисюк, М. Кодак, І. Страхов, В. Фащенко), або ж пряма і непряма форми (Л. Гінзбург, А. Єсін, В. Компанієць). За основу розрізнення домінантних форм психологічного аналізу взято такі властивості художнього образу, як зображальність (передача зримої предметності світу) та виражальність (вираження невидимого душевного життя) [2, с. 54].

Важливого значення в сучасному літературознавстві набуває актуалізована радянськими вченими проблема системного характеру психологізму, що передбачає неможливість "замкнутого" чи фрагментарного підходу в дослідженні, неодмінне врахування широкого соціально-історичного тла, домінантних сфер суспільного буття [23, с. 68], світогляду письменника та інших факторів, визначальних для формування концепції особистості та образу героя, його ролі та місця в художній картині світу. Системність психологізму передбачає також

взаємозв'язок із елементами художньої структури на різних поетикальних рівнях. Так, Р. Ханінова у вивченні своєрідності психологізму в оповіданнях В. Іванова прямує шляхом визначення ідейно-естетичних, сюжетно-композиційних та стилістичних домінант [24]. О. Золотухіна акцентує на якісних змінах психологізму ХХ ст., що найкраще відображаються на оповідно-композиційному рівні, адже "пов'язані з переміщенням "точки зору" й суб'єктом оповіді" [25, с. 43]. Отож із огляду на системну природу, дослідження специфіки психологізму вимагає так званого "комплексного підходу" [25, с. 14–15].

Отже, неоднозначність у потрактуванні окремих аспектів проблеми художнього психологізму зумовлена присутніми змінами естетико-ідеологічних пріоритетів у літературознавстві від радянських часів до сьогодення. Це відображено в різних підходах до аналізу літературного явища, відмінних методологічних принципах і засадах, а також у фокусуванні на текстах, які перебувають здебільшого у площині різних типів художнього мислення. Попри те, що радянські вчені зробили значний внесок у розробку концептуальної бази психологізму як естетичної категорії, а низка їхніх ідей і нині не втрачає своєї ваги, тривалий період недооціненим і значною мірою викривленим лишалося потрактування специфіки психологічного зображення в літературі модернізму. Сучасні літературознавці плідно розвивають ідеї своїх попередників, водночас акцентуючи на якісному оновленні психологізму в ХХ ст., переосмисленні феномену суб'єктивного, – що віднаходить себе в нових техніках психологічного аналізу.

Література

1. Лихачев Д. Человек в литературе древней Руси : монография / Д. Лихачев // Избранные работы : в 3 т. – Л. : Худож. лит. – С. 3–164. Т. 3. – 1987. – С. 3–164.
2. Фащенко В. У глибинах людського буття. Етюди про психологізм літератури / В. Фащенко. – К. : ДНІПРО, 1981. – 279 с.
3. Компанеев В. В. Художественный психологизм в советской литературе (1920-е годы) / Валерий Васильевич Компанеев ; под ред. А. С. Бушмина. – Ленинград : Наука, 1980. – 112 с.
4. Иезуитов А. Проблемы психологизма в эстетике и литературе / А. Иезуитов // Проблемы психологизма в советской литературе / под ред. В. Ковалева и А. Павловского. – Ленинград : Наука, 1970. – С. 39–57.
5. Денисюк І. Розвиток української малої прози ХІХ – поч. ХХ ст. / Іван Денисюк. – К. : Вища школа, 1981. – 214 с.
6. Кодак М. П. Психологізм соціальної прози / Микола Пилипович Кодак. – К. : Наукова думка, 1980. – 162 с.

7. Гинзбург Л. Я. О литературном герое / Лидия Яковлевна Гинзбург. – Ленинград : Советский писатель, 1979. – 224 с.
8. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Ж.-П. Сартр // Сумерки богов / сост., общ. ред. А. Яковлева. – М. : Политиздат, 1990. – С. 319–344.
9. Липин Н. Другой и Я: два лика субъектности / Н. Липин // Проблема суб'єктивності у філософії та культурі російського срібного віку : матеріали Міжнародної наук. конф. 2009 р. / ред. колегія: В. С. Возняк (голов. ред.), В. В. Лімонченко, В. С. Мовчан. – Дрогобич : Ред.-вид. відділ ДДПУ імені І. Франка, 2009. – Вип. 15. – С. 49–58.
10. Аكوпова Ю. А. Трансформация способов изображения внутреннего мира персонажа на рубеже XIX–XX веков : дисс. ... канд. филол. Наук : спец. 10.01.08 / Аكوпова Ю. А. – Ростов-на-Дону, 2007. – 182 с.
11. Крутоус В. О художественном детерминизме (Эстетический анализ понятия "мотивировка" и принципа мотивированности в искусстве) / В. Крутоус. – М. : Знание, 1981. – 64 с.
12. Колобаева Л. "Никакой психологии", или Фантастика психологии? (О перспективах психологизма в русской литературе нашего века) / Л. Колобаева // Вопросы литературы. – 1999. – № 2. – С. 3–20.
13. Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили / Д. С. Наливайко. – К. : Мистецтво, 1981. – 288 с.
14. Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили / Д. С. Наливайко. – К. : Мистецтво, 1985. – 365 с.
15. Селезнева А. В. Эстетика безумия в традиции русского романтизма : автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. филос. наук : спец. 09.00.04 / Селезнева Анна Владимировна. – СПб., 2005. – 22 с.
16. Комаров С. Проблема субъективности в трансцендентально-феноменологической традиции западной философии : автореф. дисс. ... док. филос. наук : спец. 09.00.03 / Комаров С. – Пермь, 2007. – 34 [1] с.
17. Иванов Е. М. Онтология субъективного [Электронный ресурс] / Евгений Михайлович Иванов // Исправленная и дополненная электронная версия издания. – Саратов : Издательский центр "Наука", 2007. – 200 с. – Режим доступа : <http://ivanem.chat.ru/ontology1.htm>. – Назва з екрана.
18. Проблема суб'єктивності у філософії та культурі російського срібного віку : матеріали Міжнародної наук. конф. 2009 р. / ред. колегія: В. Возняк (голов. ред.), В. Лімонченко, В. Мовчан. – Дрогобич : Ред.-вид. відділ ДДПУ ім. І. Франка, 2009. – Вип. 15. – 560 с.
19. Мильчарек Т. П. Субъективность как феномен межсубъективного взаимодействия : дисс. на соиск. учен. степ. канд. филос. наук : спец. 09.00.11 / Т. П. Мильчарек. – Омск, 2006. – 144 с.
20. Косяк В. А. Людина та її тілесність у різних формах культури: досвід філософської інтеграції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. філос. наук : спец. 09.00.04 "Філософська антропологія, філософія культури" / Косяк Валерій Андрійович. – К., 2006. – 36 с.

21. Аржанов А. Становление субъективности в русской прозе XVIII века : дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.01.08 / Аржанов А. – Самара, 2008. – 179 с.

22. Есин А. Б. Психологизм русской классической литературы : книга для учителя / А. Б. Есин. – М. : Просвещение, 1988. – 176 с.

23. Наливайко Д. Теорія літератури й компаративістика / Д. Наливайко. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. – 347 с.

24. Ханинова Р. Своеобразие психологизма в рассказах Всеволода Иванова (1920–1930-е гг.) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Р. Ханинова ; Ставроп. гос. ун-т. – Ставрополь, 2004. – 22 с.

25. Золотухина О. Психологизм в литературе : пособие по спецкурсу "Русская филология" / О. Золотухина. – Гродно : ГрГУ, 2009. – 181 с.